

РЕЦЕНЗІЇ

**РЕЦЕНЗІЯ
НА МОНОГРАФІЮ КАНДИДАТА ФІЛОЛОГІЧНИХ НАУК,
ДОЦЕНТА КАФЕДРИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА ДРУЖИНЕЦЬ МАРІЇ ЛЬВІВНИ
«УКРАЇНСЬКЕ УСНЕ МОВЛЕННЯ:
ПСИХО- ТА СОЦІОФОНЕТИЧНИЙ АСПЕКТИ»¹**

Кульбабська О.В.,

*доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри сучасної української мови
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*

Українське усне мовлення виконує нині активну контакто-встановлювальну, ідентифікувальну, оцінну, когнітивну та величезну низку інших функцій у розмаїтій амплітуді різноманітних комунікативних жанрів. Ця широта суспільних практик стає основою для розвитку й удосконалення української літературної мови загалом і зокрема та її усної форми – первинної форми існування мови, основна проблематика якої сьогодні сконцентрована насамперед у розумінні внутрішньої природи, поясненні та володінні всім комплексом орфоепічних норм, адже з усіх базових норм сучасної української літературної мови найменш засвоєними практично й усвідомлюваними логічно є саме вимовні норми, що й зумовило звернення автора дослідження до цієї актуальної проблематики.

Монографія М.Л. Дружинець є першою працею в україністиці, в якій досліджено орфоепічну синхронію в її проекції на психо- й соціофонетичну специфіку з урахуванням глибинних діахронічних процесів, що значно розширює межі студювань відповідної проблематики у ХХІ столітті. У рецензованій праці вперше досліджено нормативність усного українського мовлення молоді в різних регіонах України – Південному, Західному, Східному, Північному, Центральному та за її межами – у Придністров'ї, Молдові, державах Європи, Канаді, Америці, що уможливило об'єктивний і всеохоплювальний аналіз як рівня володіння представниками українського етносу кодифікованими мовними нормами в різних територіальних локусах, так і визначення статистики типових помилок для укладання практич-

них рекомендацій щодо їх подальшої корекції. Наведене виявляє теоретичну й практичну цінність монографічного дослідження, здійсненого на значному фактичному матеріалі, отриманому шляхом соціопитування, що, на нашу думку, увиразнює його актуальність.

У праці вперше розглянуто орфоепію в колі соціолінгвістичної парадигми із зазначенням прогресивних ліній її розвитку; виявлено й проаналізовано девіантні та деградаційні процеси сучасного українського усного мовлення в широкій амплітуді його безпосередніх виявів; представлено соціофонетичний опис мовлення української молоді, зокрема вимову голосних, приголосних, звукосполук українцями та європейцями, американцями, канадцями українського походження, українцями-придністровцями; акцентовано увагу на гендерних особливостях сучасного мовлення української молоді; з'ясовано історичне коріння кожної орфоепічної норми, тим самим представлено діахронічну ретроспективу; проаналізовано й психолінгвістичний аспект українського усного мовлення – комплексно вивчено психофоносемантичні характеристики та кольорові асоціації українського вокалізму і консонантизму на обсяжному експериментальному матеріалі. Аналітична реконструкція орфоепії в історичній ретроспективі та синхронічній перспективі соціолінгвістичних інтерпретацій створила теоретичні основи для формування нового лінгвістичного напрямку – сучасної та історичної соціофонетики, в межах якої відкриваються можливості систематизувати відповідні аспекти опрацювання української фонетичної системи в їхній проекції на концептуальні положення світового мовознавства.

Монографія М.Л. Дружинець ознайомлює із цілісною і загалом об'єктивною картиною

¹ Дружинець М.Л. Українське усне мовлення: психо- та соціофонетичний аспекти : монографія. Одеса : Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2019. 400 с.

українського усного мовлення (вимова звуків та звукокомплексів), представленого багатим ілюстративним матеріалом, який яскраво ілюструє типологію девіантних орфоепічних процесів (зафіксованих насамперед у межах молодіжної аудиторії як активного носія і «реформатора» мовних норм), які автор ретельно аналізує та пояснює, звертаючись до історичних писемних пам'яток і психолінгвістичних інтерпретацій, що створює історичну органічність і глибину рецензованого дослідження.

Поставлена мета визначила необхідність розв'язання таких завдань роботи:

1) узагальнити теоретичні засади й аспекти вивчення українського усного мовлення;

2) схарактеризувати нормативну базу сучасного українського усного мовлення з наведенням критичних зауваг і коментарів;

3) представити діахронічну ретроспективу, простеживши історичне коріння кожної орфоепічної норми в писемних пам'ятках;

4) з'ясувати девіантні та деградаційні процеси сучасного українського усного мовлення;

5) на основі соціопитування проаналізувати мовлення українських респондентів на теренах України та за її межами, виокремивши девіації та нормативність, а також гендерну специфіку;

6) сформувати критерії відбору варіантів диспозитивної норми та виявити атрактори прескриптивної норми;

7) указати прогресивні лінії розвитку сучасної української орфоепії;

8) на основі експериментальних даних дослідити психофонетичний зміст, кольорові асоціації українських звуків та представити практичне застосування отриманих результатів;

9) у зіставному аспекті висвітлити фонетичний зміст звуків за місцем творення, способом творення, твердістю-м'якістю (для приголосних), рядом, піднесенням, лабіалізованістю (для голосних);

10) укласти «Український орфоепічний стандарт (з електронним носієм)»;

11) обґрунтувати теоретичні основи та практичні перспективи нового напрямку – сучасної та історичної соціофонетики.

Усі поставлені завдання автор розв'язує логічно, обґрунтовуючи кожне теоретичне узагальнення, що надає роботі науковій переконливості й глибини.

Фактичним матеріалом дослідження є фонетична система української мови в її безпосередній практичній реалізації, а також 80 слів, підібраних для соціопитування, результати якого дають

змогу простежити володіння орфоепією голосних, приголосних та звукосполук у рідномовних моделях. Приваблює в монографії залучена джерельна база дослідження, якою є: 1) результати 7-ми експериментів – 350 анкет, проведених на I курсі українського відділення філологічного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова у 2015 році; 2) результати соціопитування – 370 записів, зафіксованих на аудіоносії (диктофоні): 50 записів (студенти-філологи) і 20 записів (нефілологи та учні) – інформанти Південної України (ПДУ), 50 записів – інформанти Північної України (ПНУ), 50 записів – інформанти Західної України (ЗУ), 50 записів – інформанти Центральної України (ЦУ), 50 записів – інформанти Східної України (СУ), 50 записів – інформанти Придністровської Молдавської Республіки (ПМР), 10 записів – інформанти Белцького державного університету ім. Алеко Руссо (Республіка Молдова); 10 записів – мешканці Канади, 10 записів – мешканці Америки, 20 записів – мешканці Європи (Італія, Польща, Чехія, Німеччина). Зазначена фактична база дослідження вможливує максимальну верифікацію теоретичних положень, увиразнюючи і теоретичну, і практичну цінність роботи, а також її безумовну наукову новизну.

Монографія складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку джерел, списку літератури та додатків (у т. ч. на електронних носіях).

Перший розділ «Теоретичні засади вивчення українського усного мовлення» містить актуальні аспекти вивчення українського усного мовлення, діахронічну ретроспективу, де представлено фонетико-орфоепічні риси протоукраїнської мови, відбиття особливостей української народної вимови в пам'ятках давньоукраїнської, староукраїнської літературної мови, фіксацію орфоепічних рис у писемних пам'ятках, починаючи з XI ст. Ґрунтовно представлено нормативну базу сучасного українського усного мовлення, акцентовано увагу на вимові українських голосних, приголосних, звукосполук та слів іншомовного походження, а також висвітлено деградаційні процеси мовної норми. М.Л. Дружинець, розглядаючи орфоепію звукосполук, звертає увагу й на складні асимілятивні процеси – звукокомплекси фонетичних слів: *сядь же [с'аджже]*, *аж зараз [аз:араз]*, *злазь же [злаж:е]*, *от зараз [одззараз]* та ін.

Останнім часом у сучасній психолінгвістиці приділяють велику увагу дослідженню фонетичного значення, здійснюють аналіз і класифікацію його властивостей та закономірностей. Ще В. Гумбольдт, як зазначає автор монографії, відзначаючи важливість звука як мовної одиниці, називав

його відображенням життя і писав у «Вибраних працях з мовознавства» (М., 1976; с. 76), що «сам по собі він здатний виражати біль і радість, відразу і бажання. Він відображає разом із позначеним об'єктом викликані ним відчуття й у всіх повторюваних актах поєднує в собі світ людини, або, інакше кажучи, свою самостійну діяльність». У пропонованій праці розглянуто історію, характер звукового символізму, фоносемантику як наукову дисципліну, вивчено фонетичний зміст та кольорове забарвлення голосних звуків української мови, а також продемонстровано практичне застосування отриманих результатів, зокрема, простежено психофоносемантику жіночого та чоловічого іменника – фонетичне значення та кольорові асоціації онімів, що увиразнює наукову новизну дослідження. На основі 10 шкал: «гарний» – «поганий»; «великий» – «маленький»; «ніжний» – «грубий»; «світлий» – «темний»; «сильний» – «слабкий»; «гарячий» – «холодний»; «швидкий» – «повільний»; «веселий» – «сумний»; «гучний» – «тихий»; «добрий» – «злий» визначено фонетичний зміст голосних звуків української мови; на ґрунті експериментальних даних (*Експеримент № 1. Вільний вибір співвіднесень; Експеримент № 2. Вибір однозначних співвіднесень; Експеримент № 3. Безпосереднє співвіднесення звука з кольором*) – кольорову гаму українських голосних.

Кваліфіковано зіставляючи кольорове забарвлення голосних з їхнім фонетичним змістом, а також висвітлюючи фонетичний зміст голосних звуків з урахуванням класифікаційних ознак – місця творення, ступеня підняття спинки язика, участі губ, дослідниця доходить висновку, що багате фонетичне значення українських звуків та їх кольорові асоціації доводять співвідношення фонетичного змісту голосних української мови з їхніми артикуляційними характеристиками. У дослідженні акцентується увага на ідентичності та відмінностях психофоносемантики голосних звуків української та російської (зіставлення фонетичного змісту та кольорової гами голосних та приголосних), української, польської та російської (зіставлення фонетичного значення й кольорового забарвлення сонорних звуків) мов.

Наступні два розділи присвячено опису й аналізу типових помилок під час вимови голосних, приголосних та звукосполук, яких припустилися інформанти під час соціопитування на теренах України та за її межами, девіаційним процесам з урахуванням гендерної специфіки. В окремих підрозділах звертається увага на фіксацію орфоепічних рис у писемних пам'ятках кінця XVIII–XIX ст. (Котляревський І. «Енеїда на малоросій-

ській мові перелицьованна І. Котляревським» (1798), Павловський О. «Грамматика малоросійського нарѣчя» (1818), «Русалка Дністрова» (1837), «Малоросійськія повѣсти, рассказанные Грыцькомъ Основьяненкомъ» (1841), Білецький-Носенко П. «Словник української мови» (1843), Головацкий Я. «Грамматика русского языка» (1864), Осадца М. «Грамматика русского языка» (1864), «Кобзарь П.П. Артемовського-Гулака» (1877), «Кобзарь. Пырятынська ластівка Е.П. Гребиньки» (1878), «Основа: Южно-русский литературно-ученый вѣстникъ» (1861–1862), у рукописах Шевченко Т.Г.: «Більша книжка. Автографи поезій 1847–1860 рр.», «Мала книжка. Автографи поезій 1847–1850 рр.» та першодруках: «Букварь южнорусский» (1861) та «Кобзарь» (1840)), що є безумовним авторським внеском у розбудову фонетичних досліджень.

Скрупульозно вивчаючи результати соціопитування української молоді нашої країни та зарубіжжя (для аналізу вимови голосних було підібрано 11 слів, приголосних – 16 слів; звукосполук – 53 слова), автор визначає у відсотках рівень володіння орфоепією голосних, приголосних та звукосполук, стійкість/нестійкість норми, що максимально конкретизує отримані нею результати, наприклад: «Сучасна молодь ПМР показала правильну вимову свистячих перед шиплячими (74%), шиплячих перед свистячими (66%), більшість респондентів дотримуються нормативної вимови [т] перед свистячими та шиплячими, однак труднощі виникають при вимові [д] перед свистячими та шиплячими. Останньою нормою володіють тільки студенти-філологи спеціальності «Українська мова та література», та й то не всі, тому її відносимо до нестійких, найчастіше порушуваних».

Норми вимови, як засвідчили спостереження М.Л. Дружинець, перебувають у тісному зв'язку зі сферою діяльності молоді: студенти-нефілологи вдвічі більше припускаються помилок під час вимови, ніж філологи, зокрема, лаборанти-хіміки вдвічі більше допускають помилок під час вимови, ніж філологи й учні школи. На наш погляд, вимову в студентів-нефілогів варто було простежити не лише в Південній, Центральній Україні, а й в інших регіонах.

Позитивно оцінюємо таку ідею автора – виявити історичні корені кожної вимовної норми, спираючись на писемні пам'ятки давньої, старої та нової української літературної мови, адже завдяки особливостям правопису, а частіше всупереч йому, відбилися вимовні риси, більшість із яких стала орфоепічною нормою сучасної

української літературної мови. Безперечно, фіксація живої народної вимови в писаних текстах дає змогу простежити процес формування української орфоєпії, вести мову про обґрунтованість, сталість певної вимовної норми, зробити переконливі висновки та висловити міркування, що варті уваги: *«Ті норми вимови звукосполук, які хоча чинним правописом не фіксуються, але тривалий час фіксувалися на письмі у ХІХ столітті, є найстійкішими в усному мовленні. Ті ж вимовні особливості звукосполук, що не фіксувалися в пам'ятках або фіксувалися зрідка, хоча й стали нині орфоєпічними, належать до нестійких, найчастіше порушуваних. Зокрема, літературна норма вимови [дж], [дз] асимілятивного характеру як реалізація слабких [d], [d'] сьогодні є складною орфоєпічною проблемою. Африкатизація [d] засвідчується в літературній мові порівняно пізно, і то зрідка з початку ХVІІІ століття: людського (250) у фразеологічній збірці Климентія Зіновієва. Африкатизація [d] перед наступним свистячим приголосним у досліджуваних історичних джерелах не передається: у П. Куліша: громадську; у словнику П. Білецького-Носенка: людськість; у «Русалці Дністровій»: молодці; у граматиці Я. Головацького: по людски; у граматиці М. Осади: одинадцять. У рукописах Т. Шевченка відповідна мовна норма теж не відбита: людського».* Ґрунтовний аналіз опрацьованої проблеми дає змогу виокремити стійкі та найчастіше порушувані норми, зокрема ті, що не фіксувалися в пам'ятках або фіксувалися зрідка.

Детально аналізуючи солідний науковий доробок учених-фонетистів, М.Л. Дружинець зазначає, що зазвичай важко впроваджується в мов-

лення звук, невластивий певній артикуляційній базі, але органічність для української мови дзвінких африкат [дж], [дз] засвідчена історією – про питомість цих африкатів для української мови зазначали як мовознавці України, так і мовознавці діаспори (Ю. Шевельов, В. Німчук).

Змістовною постає презентація додатків, у яких унаочнено результати соціопитування, експериментів, паспортизація респондентів та окреме навчальне видання з електронним ресурсом.

Висновки логічні, цілком узагальнюють виконаний аналіз та окреслюють перспективи дослідження проблеми. Повноту й глибину рецензованої праці забезпечує використання українських та зарубіжних наукових джерел.

Безперечно, праця сприятиме осмисленню проблеми взаємодії та взаємовпливу психо- та соціофонетичних аспектів вивчення звукової системи української мови, що прислужиться як у розбудові вітчизняної лінгвістичної науки, зокрема історичної та сучасної орфоєпії, соціолінгвістики (соціофонетики), психолінгвістики (психофоносемантики) в аспекті їхньої впливової потужності, так і в поглибленні теорії та практики слов'янського й загального мовознавства.

Рецензована монографія, позначена фундаментальністю й оригінальним баченням широкого кола наукових проблем сучасного українського мовлення в його проєкції на лінгвоментальну специфіку українців, зможе прислужитися в розвитку багатьох напрямів сучасного мовознавства. Наведене дає всі підстави рекомендувати монографічне дослідження М.Л. Дружинець «Українське усне мовлення: психо- та соціофонетичний аспекти» до друку.